

Hristiyanlığın Erken Döneminde ‘Biniteryen’ (İkili) Tanrı Anlayışı Üzerine Bir İnceleme

A Study on the ‘Binitarian’ (Binary) Understanding of God in Early Christianity

Yunus KAYMAZ

Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler
Tarihi Anabilim Dalı, Bingöl, Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Yunus KAYMAZ
E-mail: ykaymaz@bingol.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 15.02.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 06.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date:
16.05.2024

Atıf: Kaymaz, Yunus. “Hristiyanlığın Erken
Döneminde ‘Biniteryen’ (İkili) Tanrı
Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”. *İlahiyat
Tetkikleri Dergisi* 61/1 (Haziran
2024), 153-164.

Cite this article as: Kaymaz, Yunus. “A
Study on the ‘Binitarian’ (Binary)
Understanding of God in Early
Christianity”. *Journal of İlahiyat
Researches* 61/1 (June 2024), 153-164.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

Öz

Erken dönem Hristiyan ilahiyatçıların teolojik çekişmelerinde merkezi problem olarak zikredilebilecek olan kristolojik tartışmalardaki temel mesele, İsa Mesih’in mahiyeti ve Baba Tanrı ile ilişkisi etrafında şekillenmektedir. Çok erken dönemde başlayan bu tartışmalar Hristiyan ilahiyatında belirli bir seviyeye gelip artık teslis denilen tanrılık sistemini ortaya çıkarmıştır. İşte teslise giden bu sancılı süreçte henüz ‘olgunlaşmamış’ muhtelif bazı tanrı tasavvurlarının olduğu bilinmektedir. Bu makalede Hristiyan ilahiyatında teslis denilen üçlü Tanrı anlayışı oluşmadan önce Hristiyanlar içerisinde ikili bir Tanrı anlayışına sahip olan önemli sayıda kilise babasının olduğu iddia edilecektir. Bu ara süreci görmek teslisin kabulüne giden yolun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İkili Tanrı anlayışı, Hristiyanların tümü tarafından kabul edilmiş standart bir inanç olmasa da önemli kilise babalarının metinlerinde bunun izleri görülebilmektedir. Bu çalışmada katı monoteist Yahudi mirasını devralan Hristiyanlığın ikili bir Tanrı anlayışını nasıl kabul edebildiği sorusu üzerinden bir tartışma yürütülecektir. Bu soruya cevap ararken Hristiyanlığın doğduğu coğrafyada farklı Yahudi yorumlarının olabileceği, özellikle de Helenistik Yahudiliğinin erken dönem Hristiyan ilahiyatını ciddi derecede etkilediği ifade edilecektir. Hristiyanlığın erken döneminde teslis öncesi kabul edilen iki farklı *biniteryen* (ikili) Tanrı anlayışının olduğu söylenecektir. Bunlardan birincisinde sadece Baba Tanrı ile İsa Mesih’ten oluşan bir yapı kastedilirken, *biniteryen* Tanrı anlayışının ikinci türünde ise tanrılık sisteminin bir tarafında Baba Tanrı varken diğer tarafında İsa Mesih ile Kutsal Ruh’un özdeşliğinden oluşan görece daha karmaşık/belirsiz bir karakterin olduğu ifade edilecektir. Bu çalışmada sözü edilen süreçte kilise babalarının metinlerinde ikili tanrılık yapısının her iki türünden de örneklerin olduğu ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hristiyanlık, İkili Tanrı, Biniteryen, İsa.

ABSTRACT

The main issue in the christological debates that form the backbone of Christian theology is centered around the nature of Jesus Christ and his relationship with God the Father. These debates, which began very early on, reached a certain level in Christian theology and led to the emergence of a deity system called the Trinity. In this painful process leading to the Trinity, it is known that there were various conceptions of God that had not yet ‘matured’. This article will argue that Christians had a dual conception of God before the trinitarian conception of God, which we call the Trinity, emerged in Christian theology. Analysing this process will provide a better understanding of the path to the acceptance of the Trinity. Although the dual understanding of God is not a standard belief accepted by all Christians, its traces can be seen in the texts of the most important church fathers. In this study, the question of how Christianity, which inherited the strict monotheistic Jewish heritage, could accept a dualistic understanding of God will be discussed. In seeking an answer to this question, it will be argued that there may have been different Jewish interpretations in the geography where Christianity was born and that especially Hellenistic Judaism had a significant influence on early Christian theology. In the early period of Christianity, it will be said that there were two different binitarian (dual) conceptions of God accepted before the Trinity. The first of these refers to a structure consisting only of God the Father and Jesus Christ, whereas the second type of binitarian conception of God has a relatively more complex/indeterminate character. consisting of God the Father on one side of the Godhead system and the identity of Jesus Christ and the Holy Spirit on the other side. In this article, it will be demonstrated that there are examples of both types of the dual Godhead in the texts of the church fathers in this process. This article, we will show that there are examples of both types of the binary Godhead in the texts of the church fathers with the references we bring in this process.

Keywords: History of Religions, Christianity, Dual God, Binitarian, Jesus.

GİRİŞ

Hristiyan teolojisinde tanrı anlayışını ifade edecek şekilde kullanılan ve teslis olarak zikredilen kavram İsa Mesih döneminde ve hemen sonrasında bilinen ya da kabul edilen bir sistem/inanç değildi. Teslis, süreç içerisinde kilise tarihinde yer bulmuş muhtelif teolojik görüşlerin ve bu görüşler arasında yaşanan tartışmaların neticesinde gelişmiş ve olgunlaşmıştı. İsa Mesih'in gidişinden hemen sonra onun kimliği hakkında başlayan tartışmalar -buna daha sonra kristolojik tartışmalar denecektir- temelde Hristiyan ilahiyatının bel kemiğini oluşturacak olan İsa Mesih-Baba Tanrı arasındaki ilişkiyi gündemine almaktaydı. İşte bu gündem teslisi meydana getirecek olan süreci ifade etmekteydi.

İsa Mesih'in bir Yahudi gibi yaşaması ve kendi takipçilerine pratikte Yahudi şeriatı dışında başka bir yol sunmaması onun ilk takipçilerine İsa Mesih'i Yahudi perspektifi içerisinde beklenen Mesih olarak kabul edilmesi gerektiğini düşündürmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat öte taraftan bu grubun zıddı olarak İsa Mesih'in dünyaya gelişini ve çarmihini göksel bir planın parçası olarak düşünüp buna paralel biçimde onun kimliği hakkında çok farklı iddialara sahip ve büyük oranda Pavlus'a atfedilen başka bir klik/topluluk daha vardı. İşte esas itibarıyla ilk dönemden itibaren yapılan kristolojik tartışmaların kökeni bu düşünsel ve ideolojik ayrıma dayanıyordu. Yani Hristiyan tarihini ve teolojisini yüzyıllar boyunca meşgul edecek olan tartışmaların kaynağı bu ikilikti.

İsa Mesih'in hemen sonrasındaki bu ayrışma kutsal metinlerin İsa konusunda çok sesli bir yapıya sahip olması ile neticelenmiştir. Bu teolojik karmaşa kutsal yazılar incelendiği zaman çok açık bir şekilde fark edilebilir. Bu metinlerde İsa Mesih'in mahiyeti, daha açık söylemek gerekirse beşer mi ya da Tanrı mı olduğu, Baba Tanrı ile ne tür bir ilişki içerisinde olduğu, Oğul sıfatının ne anlama geldiği, Baba Tanrı ile hiyerarşik durumu ve bunun etrafındaki diğer tali konuların netleşmediği ve sonraki süreçte bunların büyük gruplaşmaları yaratacak olan tartışmalara dönüşeceği çok rahatlıkla görülebilir. Bu durum kilise babalarının metinlerinde de kristolojik bir birliğin oluşmasının ya da Hristiyan tanrı anlayışında standart bir tutumun gelişmesinin önündeki en büyük engel olmuştur. Bu süreç Hristiyanları teolojik meselelerin görüşüldüğü toplantıların tertip edilmesine götürmüştür ki özellikle 325 yılındaki İznik konsili İsa Mesih'in tanrılığının kabul edilmesi ve 381 yılında düzenlenen Konstantinopolis Konsili ile de Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan ayrılamayacağını açıkça ifade edilmesi ile teslis dediğimiz üçlü-birlik Tanrı anlayış tekemmül etmiştir.

Günümüz Hristiyanlarının bir inanç olarak kabul ettikleri ve daha çok üçlü-birlik şeklinde nitelenen teslis -bunun açıklanması, aralarındaki eşitliğin mahiyeti ve hiyerarşi gibi konularda Hristiyan mezhepleri arasında bazı önemli farklar olmakla birlikte- Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u eşit derecede ve aynı özü taşıyan tek bir tanrılık içerisinde kabul etmektedir. Erken dönem Hristiyanlarda teslis inancına ait ilk önemli izlerin Justinus'a (öl. 165), ait olduğu kabul edilse de "τριάς (Trias/Teslis)" kavramını, Tanrılıktaki üç ilahi şahsiyeti kastedecek biçimde kullanan ilk kişi Antakyalı Teofilos (öl. 183)'tur.¹

Teslisin Hristiyanların resmi kredosuna dâhil edilmesi için belirli bir süreç gerekmiştir. İşte bu süreç yaklaşık olarak 3,5 asırlık bir döneme denk gelmektedir. Aradaki bu süre kilise babalarının metinlerinde yer alan muhtelif Hristiyan Tanrı anlayışlarını görmenin yanında teslis öncesi Tanrı inancının keyfiyetini ve bunun teslise nasıl evrildiğini temaşa edebileceğimiz de bir süreçtir.

Bu makalede işte bu ara süreçte fark edilen bir husus gündeme getirelecektir. Görebildiğimiz kadarıyla sistematik bir teslis düşüncesi oluşmadan önce erken Hristiyanlarda ikili bir tanrılık yapısına dair bir inanç veya inançlar vardır. Bu, Hristiyanların tümü tarafından kabul edilmiş bir kanaat değildir elbet. Zaten o dönemde tüm Hristiyanların ortaklaşa kabul edebilecekleri neredeyse teolojik hiçbir mesele yoktur. Fakat kilise babalarının metinleri kronolojik olarak okunduğunda bu konuda hayli malzeme bulunabilmektedir. Dolayısıyla bu makalede yolun bizi teslisin kabulüne götürdüğü bu ara dönemde bir basamak olan ikili Tanrı (biniteryen/dyad/düalist) anlayışının yansımalarına bakılacaktır. Yine erken Hristiyanlık döneminde bu anlayışın farklı iki şeklinin olduğu iddia edilecek ve kilise babalarının metinlerinden getirilen örneklerle bu iki türden *biniteryen* yapı açıklanacaktır.

Hristiyan ilahiyatının geliştiği kültür ve coğrafyada muhtelif dil, din ve felsefenin etkisi Hristiyanlıkta kullanılan kavramları da etkilemiş, aynı ya da yakın manaya gelecek farklı kavramların bir arada kullanılmasına sebep olmuştur. Bu kavramlar bazen birbirlerinin yerine kullanılsa da arada önemli farklar vardır. Şöyle ki Larry W. Hurtado, Hristiyanlığın erken döneminde tanrılığın teklifi içerisinde ikili bir biçimin biniteryen olarak zikredilmesi gerektiğini, bunun birbirinden farklı iki ayrı Tanrı'nın

¹ Arden Conrad Autry, *Christ and the Spirit in The New Testament and in Christian Thought of the Second Century: A Comparative Study in Pneumatology* (Waco: Baylor University, 1983), 296.

mevcudiyeti anlamına gelen *ditheist* yani *düalist* Tanrı anlayışından farklı bir şey olduğunu söyler ve iki kavramı neredeyse birbirine zıt konumlara yerleştirir.² Diğer taraftan 'ikili' manasında kullanılan *dyad* ya da *dyadic* kavramı da bazen kafa karışıklığına sebep olabilmektedir. Bu konuda da Hurtado, son dönem yazılarında biniteryen kavramının bazı kafa karışıklıklarına ve şüphelere sebep olduğu için bunun yerine aynı manayı ifade ettiğini düşündüğü *dyadic* kavramını kullanacağını ifade eder.³ Dolayısıyla bu makalede de biniteryen ve *dyadic* kavramlarıyla tek tanrılık içerisinde ikili bir yapının ya da bağlılığın anlaşıldığı, *ditheist* kavramı ile de doğrudan iki başlı bir tanrılık sisteminin kastedildiği söylenebilir.

Hristiyanlığın erken dönemindeki ikili tanrı yapısı hakkında Batı akademisinde az da olsa bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda iki ismin özellikle vurgulanması gerekir. Bunlardan birincisi Larry W. Hurtado'dur ki bu isim erken dönem Hristiyan ilahiyatı hakkında çok ciddi çalışmalar kaleme almıştır. Ama özellikle de kilisenin erken döneminde Baba Tanrı ve İsa Mesih'e bağlılık merkezinde ikili Tanrılık yapısı hususu üzerine eğilmiştir. O, *At the Origins of Christian Worship* adlı kitabında Hristiyanlığın ilk dönemindeki biniteryen Tanrı anlayışı konusuna ciddi yer vermiştir. Bu hususta zikredilmesi gereken ikinci bir isim de Bogdan G. Bucur'dur. O da "Early Christian Binitarianism" adında bir makale kaleme almıştır. Bu makale de erken dönem biniteryen anlayış konusunda yol gösterici bir çalışma olup araştırmamızda çokça istifade edilmiştir. Zikredilen çalışmalardan birincisinde biniteryen yapı çok büyük oranda Baba ve Oğul biçiminde düşünülmüş ve Kutsal Ruh'un biniteryen yapıya girmesi konusuna pek değinilmemişken, ikinci çalışmada ikili tanrılık yapısında Kutsal Ruh'un İsa Mesih ile ilişkisine de vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın konuya daha bütüncül yaklaştığı söylenebilir. Bunlar dışında biniteryen Tanrı anlayışına zaman zaman farklı yazarlar tarafından atıf yapılsa da bu iki isim dışında konu özelinde müstakil bir araştırma şeklinde bir çalışma yapılmamıştır. Bu makale zikredilen bu iki çalışmanın verilerinden de istifade ederek bir taraftan kilisenin erken dönem yazarlarının metinlerindeki ilgili yerleri referans alarak biniteryen yapının mevcudiyetini ve tasvirini yaparken diğer taraftan antik metinlerde ikili yapı hakkında fikir verici olan ve gelişigüzel bulunan malumatları tasnif ederek süreci daha anlaşılır kılmayı amaçlamaktadır.

1. HRİSTİYANLIKTAN BİNİTERYEN YA DA DİTHEİST (DÜALİST) TANRI ANLAYIŞLARI

Bogdan Bucur, Jarl E. Fossum'dan nakille günümüzde yeni dinler tarihi adındaki ekolün⁴, ilk yüzyıllarda Hristiyanlığın Tanrı inancı noktasında ikili bir modelle karakterize edildiğini aktarır. Her ne kadar bu araştırmacıların kullandıkları kavramlar kısmen farklı olsa da kastettikleri husus birbiriyle hemen hemen aynıdır. Bucur, bu uzmanlardan Gilles Quispel'in "göreceli düalizm", Alan Segal'in "düalizm" ya da "tamamlayıcı düalizm", Jarl Fossum'un ise "heteredoks Yahudi düalizmi" terimlerini kullandıklarını söyler.⁵ Bunların hepsi esasında erken dönem Hristiyanlarda ikili bir Tanrı anlayışının mevcudiyetini ifade eden kavramlardır.

Katı monoteist bir din olan Yahudilikten Hristiyanlığa geçiş, ilk bakışta tek tanrılıktan üçlü bir Tanrı anlayışına geçiş şeklinde görünse de esasında resim tam manasıyla böyle değildir. Zira Hristiyanlık öncesi ve Hristiyanlığın erken dönemiyle çağdaş olan Yahudilikte Rabbinik Tanrı anlayışından yapı olarak farklı bazı yorumların olduğunu biliyoruz. Bu hususta üzerinde durulması gereken ilk nokta daha çok Philo (öl. 45-50) ile özdeşleştirilen Helenistik Yahudilikteki Logos düşüncesinin Yahudi Tanrı anlayışında nasıl bir yere sahip olduğudur. Philo'nun kendi dinî ve felsefi duruşuna uygun bir biçimde Logos'a önemli anlam ve görevler atfettiği bilinmektedir. O, bir taraftan Tanrı'nın mutlak tekligini korumaya çalışırken öteki taraftan Tanrı ile yaratılmış ve kusurlu olan maddeyi doğrudan ilişki içerisinde görmeyi muhal kabul eder. Bundan ötürü ontolojik olarak iki âlem arasındaki iletişimi sağlayacak olan aracı bir karakter/konum üretir. Bu minvalde aracı varlık olarak tasvir ettiği Logos'un fonksiyonlarını da sıralar. Aykıt'a göre Philo, insanın, aşkın varlık olan Tanrı'nın özünü akletme ve kavrama gücüne sahip olmadığını ve Tanrı ile yaratılmış âlem arasında bulunması hasebiyle akdedilebilir bir varlık olarak en fazla Logos'u akledebileceğini, Tanrı'nın mutlak küllî olduğunu ve yaratılmışlar içerisindeki en küllî varlık olarak Logos'u var ettiğini söyler. Philo'ya göre Logos, Tanrı'nın 'iyilik' ve 'otorite' güçlerini kullanarak hem yaratma hem de yönetme eylemlerini Tanrı adına yerine getirir.⁶ 'Tanrı'nın Sûreti' olarak nitelediği Logos'un, Tanrı'nın âlemi yaratmasındaki aracı unsur olarak mülâhaza edildiğini de söyler. Aykıt, Philo'da Logos'un fonksiyonları konusunda onun yaratılmışların en eskisi, en üstünü ve evrenin

² Larry W. Hurtado, *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity* (Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2003), 52-53.

³ Larry W. Hurtado, "Binitarian, 'Dyadic,' 'Triadic': Early Christian God-talk and Devotion" (Erişim 05 Eylül 2024).

⁴ Bucur "Yeni Dinler Tarihi Ekolü" ismini Jarl E. Fossum'un "The New Religionsgeschichtliche Schule: The Quest for Jewish Christology" adlı makalesinden alır. Makale o dönemde çağdaş dinler tarihçileri olarak sayılabilecek isimlerin kristolojik görüşlerini ele alan bir çalışmadır. Biz bu makalenin tam metnine ulaşamadığımız için Bucur'un sözü edilen makaleye atfını kullandık. Makalenin künye bilgileri şu şekildedir: Jarl E. Fossum, "The New Religionsgeschichtliche Schule: The Quest for Jewish Christology", *SBLSP* 30 (1991), 638-646.

⁵ Bogdan G. Bucur, "Early Christian Binitarianism": From Religious Phenomenon to Polemical Insult to Scholarly Concept", *Modern Theology* 27/1 (2011), 103.

⁶ Dursun Ali Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo* (İstanbul: Kitabevi, 2011), 169-173.

yöneticisi ve idarecisi olduğunu ve nihayetinde onun 'ilk oğul' şeklinde bir isimlendirmesinin olduğunu söyler.⁷ Daniel Boyarin ise İsa dönemi ve sonrasında Logos'un dönemin Yahudi düşüncesinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder. Buna göre Logos'un Tanrı'nın dünyadaki varlığının -hatta bir aracı figür olarak Tanrı'nın Sözü olarak- yeri olduğu fikri, birinci yüzyıl, hatta ikinci yüzyıl Yahudiliğinin düşünce dünyasında çok yaygındır. En nihayetinde Boyarin, İskenderiye'deki Yahudileri incelediğimizde *deuteros theos* (ikinci Tanrısal unsur) doktrininin Helenistik Yahudiliğin Tanrı anlayışına çok da uzak bir doktrin olmadığını açık olduğunu dile getirir.⁸

Sonraki dönemlerde Hristiyanlığın İsa'yı tanımlamak ve Baba Tanrı ile ilişkisini ifade etmek için kullandığı kavram ve fonksiyonların çok benzerlerini Helenistik Yahudilikte, özellikle de Philo'da bulmamız kayda değerdir. Philo'da 'Logos' adı altında, normal şartlarda Tanrıya atfedilen fonksiyonları icra eden, Tanrı dışında, ondan ayrı müstakil bir varlığın ifade edilmesi -o her ne kadar Tanrı'dan ontolojik olarak farklı olsa da- Yahudiliğin Philo yorumunda ikili bir Tanrı tasavvurunun mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Öyle ki Philo'daki bu Tanrı tasavvurunun Helenist Hristiyanlar üzerinde çok ciddi etkileri olmuştur ki aynı kavram hemen hemen aynı manada Hristiyan terminolojiye girmiştir. Dolayısıyla Hristiyan ilahiyatında kullanılan kavramların ve bunlara verilen mânaların geç dönem Yahudi teolojik yorumları dikkate alınmaksızın anlaşılması mümkün olmamaktadır.

Philo dışında Hristiyan ilahiyatını biniteryen Tanrı düşüncesi konusunda etkilemiş bir diğer önemli şahsiyet neoplatoncu Numenius'tur. Platon'u 'Yunanca konuşan Musa' şeklinde nitelemesi ile meşhur olan Numenius -kesin olmasa da Yahudi olduğu kuvvetle muhtemeldir- monoteist bir Tanrı anlayışından ikili ve daha sonra üçlü bir yapıya bürünen Hristiyan Tanrı anlayışının oluşumunda Hristiyan teologlara ilham olmuş kişilerin başında gelmektedir. Hem Tanah'a hem de Yeni Ahit'e hâkim olan Numenius'un teolojik çıkarımları Hristiyan kilise babalarına oldukça cazip gelmiştir.⁹ Numenius'u bu makalede zikretmemizin temel sebebi esasında onun özellikle ikinci yüzyılda kısmen biniteryen bir Tanrı düşüncesi ortaya koyan Justinus üzerindeki etkisinden dolayıdır. Justinus'un etkilendiği isimlerin başında Philo ile birlikte Numenius'un geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁰ Dolayısıyla esasında ikinci mabet dönemi Yahudiliğinde ikili bir Tanrı yorumunun mevcut olduğunu söyleyebiliriz ki bu durum Hristiyan ilahiyatını İsa üzerinden etkileyecektir.

Hristiyanlık öncesi dönemde Hristiyanlığı etkilemiş olması muhtemel inanç ve düşüncelerde ikili Tanrı anlayışlarına baktıktan sonra şimdi de erken dönemde Hristiyan ilahiyatında yer bulmuş biniteryen ve *düalist* Tanrı fikirlerini tespit etmeye çalışacağız. Bu süreci dönemlere ayıracak ve konuyu kilisedeki önemli isimler üzerinden ele alacağız.

1.1. Hristiyanlığın Erken Döneminde¹¹ Biniteryen/Düalist Tanrı Yansımaları

Katı monoteist bir Tanrı inancına sahip olan Ortodoks Yahudilik anlayışı dışında ikinci bir tanrısal karakterin varlığına izin veren hatta bunu zorunlu gören Yahudilik anlayışlarının mevcudiyeti ortadadır. İşte bu mirası devralan Hristiyanlığın bir de kendi içerisinde İsa hakkındaki yeni anlayışlar düşünüldüğünde ortaya karmaşık bir Tanrı mefhumunun çıktığı söylenebilir. Öncelikle şunu söylemeliyiz ki araştırmamızın konusu olan Hristiyanlıkta ikili Tanrı anlayışı ifadesi bize standart ikili bir yapı vermemektedir. Biz her ne kadar 4. yüzyılda İznik Konsili (325) ile İsa Mesih'in ve sonrasında Konstantinopolis Konsili (381) ile de Kutsal Ruh'un eklenmesi ile teslisin artık bir dogma olarak kabul edildiğini bilsek de kutsal metinlerde ve kilisenin erken dönem yazılarında bu husus biraz daha karmaşıktır. Kilise babalarının metinlerinde Baba Tanrı ile birlikte her zaman İsa Mesih yer almaz. Bu metinlerde bazen Baba Tanrı ve İsa Mesih ile özdeş görülen Kutsal Ruh'u da ikili bir yapı içerisinde görebilmekteyiz. Bu bağlamda biz erken dönemde ikili bir tanrılık sisteminin mevcudiyetinden bahsederken bunun iki şekilde de anlaşılabilirdiğini ve örneklerinin mevcut olduğunu fark ettik:

- 1- Baba Tanrı ve İsa Mesih ya da Logos,
- 2- Baba Tanrı ve İsa Mesih ya da Logos'un Kutsal Ruh ile özdeş görüldüğü ya da esasında aynı şahsiyet olarak düşünüldüğü bir karakter/shahsiyet.

⁷ Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*, 179.

⁸ Daniel Boyarin, "The Gospel of the Memra: Jewish Binitarianism and the prologue to John", *Harvard Theological Review* 94/3 (2001), 248-249. Boyarin, Philo'nun Logos'unun Targum'un *memra*'sı ve Yuhanna İncili'nin *Logos*'u ile karşılaştırılabileceğini söyler. Arada önemli benzerliklerin olduğuna işaret eder.

⁹ Marian Hillar, "Numenius and the Hellenistic Sources of the Central Christian Doctrine", *A Journal from the Radical Reformation. A Testimony to Biblical Unitarianism* 14/1 (2007), 24-25.

¹⁰ Hillar, "Numenius and the Hellenistic Sources of the Central Christian Doctrine", 10-11.

¹¹ Hristiyanlıkta Erken dönem denildiğinde genel itibariyle İsa Mesih'in gidişinden 5. yüzyıl ortalarına ya da 451 Kadıköy Konsiline kadarki süreç kastedilir. Bu dönem Hristiyan teolojisinin ana iskeletinin oluştuğu dönemdir.

İlk dönem Hristiyan yazarların metinlerine baktığımız zaman çoğu kere ikili tanrılık sisteminden Baba Tanrı ve İsa Mesih'in kastedildiği zannedilse de esasında yukarıdaki her iki türden örnekler bulabilmekteyiz. Biz iki madde üzerinde de duracağız fakat hem örneklerini erken dönemde çokça bulabildiğimiz hem de teslise giden süreçte en kritik madde olduğunu düşündüğümüz için önceliği ikincisine vereceğiz.

Kilise tarihinde teslis olarak ifade edilen Tanrı anlayışının Hristiyan dogması haline geldiği süreçte yazılarıyla önemli rol oynamış kimi şahsiyetlerin aynı zamanda biniteryen suçlamasına da maruz kaldıklarını görüyoruz. Bu bize esasında muhtelif inanç, düşünce ve felsefenin etkisiyle katı Yahudi monoteizminden üçlü Hristiyan Tanrılık sistemine geçişte sancılı basamakların varlığını ortaya koymaktadır. Bu süreçte Justinus, Irenaeus (öl. 202) ve Tertullianus (öl. 240) gibi önemli kilise babalarının teslis sisteminin dinî ve felsefî altyapısını oluştururlarken zaman zaman düştükleri durumu da anlatır niteliktedir. Bu isimlerin her birine aşağıda ayrıntılı olarak değineceğiz.

Bogdan G. Bucur, Loofs'un kristoloji hakkında yazdığı makalesinde çok açık bir şekilde ilk dönem Hristiyan tanrılık sisteminde ikili bir yapı olduğundan ve bu ikili yapının bir tarafında Baba, öteki tarafında ise 'Pneuma' ve 'Logos'un özdeşliğinden oluşan yani diğer bir tabirle Kutsal Ruh ve İsa Mesih'in ayniliğini ifade eden ikili bir Tanrı anlayışının varlığından bahsettiğini aktarır. Bucur'a göre Loofs'un bu tezi kendi döneminde çokça taraftar bulmuştur. Kendi hocası meşhur teolog Adolf von Harnack (öl. 1930) da Loofs'un bu görüşünü benimsemiştir. Makalede Loofs'un kilisenin erken döneminde çok önemli yazarların metinlerinde bu düşüncenin mevcut olduğunu savunduğunu söyler. Loofs bunları Pseudo-Barnabas, 2. Clement, Hermas'ın Çobanı, Justin Martyr, İskenderiyeli Klement (öl. 215), İskenderiyeli Dionysos (öl. 265), Tertullianus, Lactantius (öl. 320), Poitiers'li Hilary (öl. 367), Ankaralı Marcellus (öl. 374) olarak sıralar. Bucur, Loofs'un böyle düşünmesinin temel saikinin bu isimlerin Oğul ile Ruh arasındaki ayrımı teolojik olarak açıklayamamalarından kaynaklandığını söyler.¹²

Bucur'un da ifade ettiği üzere erken dönem kilise yazarlarının metinleri incelendiğinde bu isimlerin zaman zaman birbirlerini *ditheizme* (*düalizme*) suçladıklarını görebiliriz. Zephyrinus (öl. 217) Hippolytus'u (öl. 236); Ankaralı Marcellus ise Kayseryalı Eusebius'u (öl. 339) *ditheizm* ile suçlar.¹³ Yine Nazianzuslu Gregory (öl. 390) Kutsal Ruh'u İsa Mesih ile birlikte teslise dâhil ettiği için muhalifleri tarafından *triteist* (üç farklı Tanrının varlığını kabul eden) olmakla suçlanmıştır. Gregory ise bu suçlamayı kabul etmeyerek eğer kendisi *triteist* olacaksa ona bu suçlamayı yönelten ve sadece Baba Tanrı ile İsa Mesih'i tanrılık istemine dâhil edenlerin de *ditheist* olacaklarını söyler.¹⁴

Hristiyanların ilk dönem ikili Tanrı anlayışlarındaki bir diğer tür, İsa Mesih'in Baba Tanrı ile birlikte ikili bir Tanrılık sistemi oluşturması şeklindedir. Bu anlayış, Kutsal Ruh'u en azından görünürde bu sistemin dışında tutmaktadır. Bucur, yukarıda zikredilen, yeni dinler tarihi ekolü içerisinde kabul ettiğimiz isimlerin bu görüşte olduklarını söyler. Buna göre erken dönem Hristiyanlıkta henüz teslis tam anlamıyla oluşmadan önce Tanrılık dediğimiz yapı, Baba Tanrı ve İsa Mesih'in oluşturduğu ikili bir yapı şeklindedir. Kutsal Ruh ise bu sisteme sonradan dâhil edilmiş ve teslis bu ekleme ile birlikte kemale ermiştir.¹⁵

Esasında bu konuda çok çarpıcı bir hadiseyi burada zikretmek istiyoruz. Nazianzuslu Gregory, 4. yüzyılın ikinci yarısında Kutsal Ruh'un tanrılığını inkâr eden gruba karşı önemli mücadeleler vermiştir. İşte bu süreçte Gregory, muhaliflerinin kutsal metinlerde Baba ve Oğul'un aksine Kutsal Ruh'un tanrılığının neden açık bir şekilde ifade edilmediği sorusuna verdiği cevap hakikaten dikkate değerdir. Ona göre Tanrı, kendisini insanlığa sunma konusunda bir plan dâhilinde hareket etmiştir. Bu plana göre insanlık tarihinin iki devresi vardır. Tanrı, bir devirden ötekine geçerken sert bir geçişten ziyade yumuşak bir geçişi tercih etmiştir. Böylece insanların teslisi sindirmeleri ya da içselleştirmeleri daha mümkün olacaktır. Birincisi Eski Ahit, ikincisi de Yeni Ahit dönemidir. Baba Tanrı, Eski Ahit'te sadece kendisini insanlığa açıklamıştır. Oğul ise sadece ima yoluyla üstü kapalı biçimde kendisinden bahsedilmiştir. Yeni Ahit'e geldiğimizde ise Oğul'un açık bir şekilde Tanrı olduğu ifade edilmişken Kutsal Ruh'un tanrılığının ifşası kısa bir süre daha ertelenmiştir. İşte şimdi Kutsal Ruh'un tanrılığının açık bir şekilde ifşa edileceği zamandır.¹⁶ Böylece Gregory, Hristiyan ilahiyatında teslisi savunurken esasında çok önemli bir durumu itiraf etmiş olmaktadır. Kutsal Ruh'un tanrılığının kutsal metinlerde yer almadığını aynı şekilde -Tanrı'nın tedrici planı çerçevesinde- ilk Hristiyanların Kutsal Ruh'u Tanrı olarak görmediklerini/bilmediklerini açıkça söylemiştir. Bu görüş ile Gregory en azından 4. yüzyıla kadar Baba Tanrı ve İsa Mesih'ten oluşan ikili bir Tanrı düşüncesinin mevcudiyetini ortaya koymuş olmaktadır.

¹² Bucur, "Early Christian Binitarianism", 105.

¹³ Bucur, "Early Christian Binitarianism", 103.

¹⁴ Gregory of Nazianzus, "Orations", *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church (2. Series)*, ed. Philip Schaff - Henry Wace (Oxford: The Christian Literature Company, 1894), 7/322.

¹⁵ Bucur, "Early Christian Binitarianism", 102-104.

¹⁶ Gregory of Nazianzus, "Orations", 7/325-326.

İsa Mesih'in ibadetinin konusu olması bakımından Baba Tanrı ile birlikte özellikle zikredildiğini ifade etmemiz gerekir. İleriki süreçte resmi olarak teslisin üçüncü unsuru olarak kabul edilecek olan Kutsal Ruh, bu metinlerde farklı bağlamlarda zikredilse de insanların yüceltme ya da tapınma nesnesi olarak gördükleri büyük oranda Baba Tanrı ve İsa Mesih'tir. Hurtado da bunu çok açık bir şekilde ifade eder. Ona göre ilk dönemde tapınmanın alıcısı olarak Baba Tanrı'nın yanında sadece İsa Mesih vardır. Bu ikili yapıya sonrasında Kutsal Ruh'un dâhil edilmesiyle 'teslis' olgunlaşmıştır. Hurtado gözlemlenebilen en erken aşamada dahi ibadetinin nesnesi olarak sadece Baba Tanrı ve İsa'nın mevcut olduğunu söyler. Dolayısıyla Kutsal Ruh, bu dönemde kendisine ibadet edilen bir varlık değildir.¹⁷ Hurtado bir varlığın Tanrı olarak zikredilebilmesindeki temel kıstasın ona ibadet edilmesi ya da ibadetlerde tâzim edilen bir varlık olarak yer alması olduğunu söyler. Bundan ötürü de Hristiyanlar için İsa Mesih bir tapınma nesnesi olduğuna göre onu Tanrı olarak zikredebileceğimizi iddia eder.¹⁸ Kutsal Ruh için ise en azından ilk dönemde bunun söylenmesi elbette mümkün değildir.

Hurtado'nun dikkatleri çektiği bir diğer husus, Yahudi mirası üzerine bina edilen Hristiyanlıkta nasıl olur da Yahudi tektanrıcılığında kabulü mümkün olmayan ikinci tanrısal bir karakterin ilahî statüye çıkarıldığı meselesidir. Hâlbuki Yahudilikte melek ve bunun dışında tazim edilen önemli şahsiyetler varsa da bunlar asla ibadetinin nesnesi değildirler. O, öncelikle Yahudi kutsal metinlerinde böyle bir şeye rastlanmazken Yeni Ahit'te İsa Mesih'in Baba Tanrı ile birlikte yüceltilen ve dua edilen bir karakter olduğunu söyler.¹⁹ 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyılın başları arasında bir döneme tarihlenen Yuhanna İncili'nde İsa Mesih'in böyle bir konuma ulaştığı çok açık ve nettir. Hurtado şöyle der:

*"Yahudilerin Tanrı'nın teklifine olan inancının, baş melekler ve yüce şahıslar gibi diğer göksel figürlerin yanı sıra Tanrı'nın kişileştirilmiş nitelikleri veya güçlerine yönelik şaşkırtıcı türde saygı ve ilgiyi barındırabildiğine dair bazı göstergeler vardır. Bu ilahi karakterlerin rolüne duyulan ilgi görebildiğimiz kadarıyla gayet yaygındı ve muhtemelen Tanrı'nın eşsizliğini ihlal ettiklerini hissetmeden ilk Yahudi Mesih'ini, yüceltilmiş İsa'yı nasıl kabul edebildiklerini anlamak açısından önemliydi."*²⁰

Fark edildiği üzere Hurtado da yukarıda zikrettiğimiz özellikle Helenistik Yahudilikte ikincil ilahi unsurların varlığının sonrasında Hristiyanlıkta İsa Mesih'in ikinci bir Tanrı olarak kabul edilmesini kolaylaştırdığını söyler.

Görebildiğimiz kadarıyla 2. yüzyılın başları ile birlikte artık kilise babalarının metinlerinde Mesih ve Rab olarak İsa'nın Baba Tanrı ile birlikte yüceltilmesi çok sık karşılaştığımız bir durumdur. Yine zaman zaman kilise dışındaki yazılarda da buna işaret eden birtakım kanıtlara sahibiz. Örneğin 2. yüzyılın başlarında Genç Pliny'nin (öl. 113) İmparator Trajan (öl. 117) ile olan meşhur yazışmalarında bunları görebiliyoruz. Pliny, imparatora gönderdiği mektubunda Hristiyanların Mesih'e bir Tanrı gibi ilahiler söylediklerini açıkça söyler.²¹ Dolayısıyla İsa'nın bu dönemde Baba Tanrı ile birlikte tapınmanın muhatabı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz.

1.1.1. Apostolik Babaların Metinlerinde Biniteryen/İkili Tanrı²²

Şimdi ilk kilise babalarının metinlerine bakmak istiyoruz. Bu metinlerde ikili bir Tanrı anlayışının ne tür yansımalarının olduğunu inceleyeceğiz. Apostolik babalar içerisinde bakacağımız ilk metin Roma piskoposluğu yapmış önemli bir isim olan (Romalı) Klement'in (öl. 99) Korintliler'e yazdığı 1. Klement adındaki mektubu olacaktır. Mektup incelendiğinde Klement'in zihninde Hristiyan Tanrı anlayışının henüz netleşmediğini fark edebiliriz. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bir inanç objesi olarak zikredilmektedir. Fakat bunların mahiyeti hakkında net bilgi yoktur. Mektupta Oğul'un Baba ile birlikte Tanrı olarak zikredildiğini söylemek zordur. Çünkü İsa Mesih'in Tanrılığı hususuna açıktan bir atıf yoktur. Bu metinde dile getirilmesi gereken husus Klement'in İsa Mesih ile Kutsal Ruh arasında kurduğu yakınlık olabilir. Metinde Mesih'in henüz yaratılmadan

¹⁷ Larry W. Hurtado, *At the Origins of Christian Worship* (Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999), 63-64.

¹⁸ Larry W. Hurtado, *How on Earth Did Jesus Become a God? Historical Questions about Earliest Devotion to Jesus* (Grand Rapids, Mich: W.B. Eerdmans Pub. Co, 2005), 25-28.

¹⁹ Hurtado, *At the Origins of Christian Worship*, 72-74. Hurtado Yeni Ahit'ten şu pasajları örnek olarak verir: 2Ko. 12: 8-9; 1Se. 3: 11; 2Se. 2:16-17.

²⁰ Larry W. Hurtado, *One God, one Lord: Early Christian Devotion and Ancient Jewish Monotheism* (Edinburgh: T & T Clark, 1988), 8.

²¹ Adrian N. Sherwin-White - Gaius Plinius Caecilius Secundus, *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 702.

²² Bu makale erken dönem kilisede ikili Tanrı anlayışı konusunda önemli olduğu düşünülen kişi ya da düşüncelerle ilgilendiği için buna uygun başlıklandırmalar tercih edilmiştir. Buna paralel olarak makale erken dönem kilisede ikili tanrı anlayışını kendi içerisinde tutarlı dönemlere ayırarak meseleye eğilmiştir. Temelde üç farklı dönem uygun görülmüştür. Bir tanesi ilk kilise metinleri dediğimiz apostolik babalara ait metinler; ikincisi için içine Logos'un girdiği büyük oranda 2. yüzyıla karşılık gelen apoloji yazarları; üçüncü olarak da Hristiyan tanrı anlayışının artık neredeyse tekemmül ettiği Konstantinopolis konsiline kadarki dönem.

önce Kutsal Ruh aracılığıyla sesini duyurduğu şeklinde bir ifade vardır.²³ Bu ifade Mesih ile Kutsal Ruh'un köken itibarıyla özdeş varlıklar olduğu anlamına gelmektedir. Klement'e atfedilen sözde ikinci mektupta ise konumuz itibarıyla çok daha açık ifadeler mevcuttur. Henüz mektubun başında İsa Mesih'in Tanrı gibi düşünülmesi gerektiğini zira onun yaşayanların ve ölülerin yargıcı olduğu ifade edilir.²⁴ Kutsal Ruh için ise böyle bir nitelendirme ya da ima yoktur. Dolayısıyla burada Kutsal Ruh dışarıda bırakılarak Baba Tanrı ile İsa'nın yan yana düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Bu metinde kafaları karıştıran çok enteresan bir ifade daha vardır ki bu da açık bir şekilde İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un özdeşliğini ilan etmektedir: *"Bizi kurtaran Rabbimiz tek bir Mesih vardır; ilk başta Ruh iken beden almış ve böylece bizi çağırmıştır."*²⁵ Dolayısıyla biz her iki türden biniteryen anlayışı bu metinlerde görüyoruz. Bir taraftan Baba Tanrı ile İsa'dan oluşan bir tanrılık yapısı; diğer taraftan Baba Tanrı ve İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un özdeşliğinden oluşan ikili bir yapı. Dolayısıyla Klement'in zihninde henüz netlik kazanmamış olan ve ikili bir Tanrılık yapısını çağırıştıran zayıf da olsa bazı kanıtların varlığından bahsedebiliriz.

Apostolik babalar içerisinde İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un özdeşliği konusunda açık ifadeler bulabileceğimiz metin 1. yüzyılın sonu ya da 2. yüzyılın ortalarında yazılmış olması muhtemel olan Barnabas'a atfedilen mektuptur.²⁶ Bu mektup İsa'nın Baba Tanrı ile özdeşliği üzerinde durup onun zaten hep Tanrı ile birlikte var olan bir Tanrı Oğlu olduğunu söyler. Mektupta Tanrı Oğlu'nun insanlığın günahının ortadan kalkması için beden aldığını ve kendisini feda ettiğini, yaşayanları ve ölüleri onun yargılayacağını ifade eder.²⁷ Mektupta Kutsal Ruh zaman zaman zikredilse de Oğul'un tasvir edildiği şekilde bir konuma sahip değildir. Fakat dikkatimizi çeken husus, bu mektupta Mesih için kullanılan ve 'Ruh'un Bedeni' biçiminde tercüme edilebileceğimiz ifadedir.²⁸ Bu ifadeyle tam olarak neyin kastedilmek istendiği net olmasa da benzetme, İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un özdeşliğine işaret ediyor olması ihtimal dâhilindedir. Yine bu durumu destekleyecek olan ikinci bir şey de aynı ya da benzer sıfatların zaman zaman hem İsa Mesih'e hem de Kutsal Ruh'a atfedilmesidir. Örneğin her ikisi de ilham edicidir. Dolayısıyla Autry'nin de haklı olarak söylediği gibi Barnabas Oğul'dan, Ruh biçiminde önceden beri var olan bir şahıs gibi bahseder fakat Oğul'un Ruh ile ayrımını tam olarak yapmaz, onunla özdeşleştirmeyi de açıkça yapmadığı gibi.²⁹

Apostolik babaların metinleri arasında teolojik olarak en yoğun olan *Hermas'ın Çobanı* ilk dönem kutsal metin kodekslerine girmiş çok önemli bir metindir. *Hermas'ın Çobanı*'nda biniteryen tanrı anlayışının yukarıda zikrettiğimiz ikinci türden örneklerinin varlığını net bir biçimde görmekteyiz. Bu metin, Oğul İsa Mesih ile Kutsal Ruh arasındaki özdeşliği çok açık bir şekilde ortaya koyan bazı ifadeler içermektedir. Öyle ki iki tanesi bu hususta herhangi bir şüpheye mahal bırakmayacak cinstendir. *Çoban*'da geçen bu ifadelerin birincisi şu şekildedir: *"Bütün âlemi yaratıp kendisi varlık öncesi olan Kutsal Ruh'u Tanrı, istediği kişinin bedenine yerleştirmiştir."*³⁰ Burada İsa Mesih'in beden almadan önce/varlığı öncesinde esasında Kutsal Ruh olarak var olduğu ifade edilmektedir. Birincisinden daha açık olan örnek ise şu şekildedir: *"Seninle kilise formunda konuşan Kutsal Ruh'u sana açıklamak istiyorum ki O, Tanrı'nın Oğludur."*³¹ Burada iki varlığın gerçekte tek bir şahsiyet olduğu çok açık bir biçimde söylenmektedir. Bu ifadeler İsa Mesih'in bedeninin Kutsal Ruh'un yerleşmesi ve maddi âlemde varlık göstermesi için seçilmiş bir beden olduğunu söylemektedir.³² Görebildiğimiz kadarıyla ilk dönem Hristiyanlara ait metinler içerisinde *Hermas'ın Çobanı*'ı kadar İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un ayniliğini açıkça vurgulayan başka bir metin bulunmamaktadır. Bu metinde bir tarafta Baba Tanrı öteki tarafta ise İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un özdeşliğinden oluşan biniteryen bir tanrı anlayışını rahatlıkla fark edebiliriz.

1.1.2. 2. Yüzyıl Apolojik Metinlerde Biniteryen/İkili Tanrı³³

²³ Clement of Rome, "First Epistle to the Corinthians", *Ante-Nicene Fathers*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885), 1/33.

²⁴ Clement of Rome - Philip Schaff, "The Second Epistle of Clement", *Ante-Nicene Fathers* (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885), 9/483.

²⁵ Clement of Rome - Schaff, "The Second Epistle of Clement", 9/483.

²⁶ Sonraki kilise babaları bu metnin Barnabas'a atfedildiğini yazsalar da modern dönemde araştırmacıların büyük çoğunluğu bunu Yeni Ahit'te zikri geçen Barnabas olmadığını düşünmektedirler. Öyle ya da böyle erken Hristiyanlar arasında önemli bir metin olduğu bilinmektedir. Bk. J. N. Rhodes, "Epistle of Barnabas", *New Catholic Encyclopedia*, ed. Thomas Carson (Washington, D.C: Thomson&Gale, 2003), 2/102.

²⁷ Barnabas, "The Epistle of Barnabas", *Ante-Nicene Fathers*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885), 1/375-380.

²⁸ Barnabas, "The Epistle of Barnabas", 1/387-388.

²⁹ Autry, *Christ and the Spirit in The New Testament and in Christian Thought of the Second Century: A Comparative Study in Pneumatology*, 216-217.

³⁰ Hermas, "The Pastor of Hermas", *Ante-Nicene Fathers*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885), 2/43-45.

³¹ Hermas, "The Pastor of Hermas", 2/88.

³² Ayrıntılı bilgi için bk. Yunus Kaymaz, *Hristiyan Teolojisinde Kutsal Ruh* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2023), 123-125.

³³ İkinci yüzyıl apoloji yazarları dendiğinde akla gelen en önemli iki isim Justinus ve Irenaeus'tur. Yine bu iki isim konumuz itibarıyla biniteryen anlayış konusunda en fazla malzeme bulabildiğimiz şahıslardır. Bundan ötürü bu başlıkta bu dönemdeki tartışmaları belirleyen ve yönlendiren bu iki isimden bahsedilecektir.

Hristiyanlığın 2. yüzyılı apoloji yazarlarının, özellikle pagan felsefecilerin Hristiyanlığa yönelttikleri eleştirilere karşın savunma niteliğinde yazdıkları eserlerle ön plana çıkmaktadır. Bu tür eserleri kaleme alanların en önemlilerinden birisi iki apolojisi ve *Trypho ile Diyalog* adlı kitaplarıyla meşhur olan Justinus'tur. Esasında Justinus, felsefeden devşirilen 'logos' kavramının Hristiyan ilahiyatına dâhil edildiği süreçte önemli rol oynamış kişilerin başında gelmektedir. Hristiyan tanrılık sisteminin açıklanmasında artık birçok teoloğun kullandığı bu kavram, çok fazla kafa karışıklığına da sebep olmuştur.³⁴ Justinus üzerinde çok etkili olmuş iki kişi vardır: Philo ve Numenius.³⁵ Justinus'un düşünceleri kendisinden sonra Athenagoras (öl. 190), Irenaeus ve Tertullianus gibi çok önemli şahsiyetleri ciddi derecede etkilemiştir.

Antony Briggman "Measuring Justin's Approach to the Spirit: Trinitarian Conviction and Binitarian Orientation" adlı makalesinde Justinus'taki bu karışıklığa değinmektedir. Briggman makalede özetle Justinus'ta teslis ile ikili bir eğilim arasında bir gerilim yaşandığını ve bunun karışıklığa sebep olduğunu söyler.³⁶ Justinus, *Birinci Apoloji*'sinde Logos için açıkça şöyle söyler: "Baba Tanrı'dan sonraki ilk güç ve her şeyin Rabbi Logos'tur ki bu aynı zamanda onun Oğlu'dur. İnsan bedenine bürünmüştür"³⁷ Justinus'un 'Logos' kavramını Hristiyan ilahiyatına dâhil etmesi, mevcut teolojik problemlere bir açıklama getirmişse de bu açıklamalar Hristiyanlığın tanrı tasavvurunda ciddi değişikliklerin önünü açmıştır. 2. yüzyıldaki Hristiyan teologların metinleri incelendiğinde artık teslisin ilk nüvelerinin yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığını görebilsek de hâlâ ikili bir tanrılık yapısının devam ettirildiği ve bu karmaşanın çok net bir şekilde fark edilebileceği söylenebilir. Öncelikle Justinus'a ait metinlerde teslisi oluşturan üç şahsiyetin birçok defa peşi sıra zikredildiğini ifade edebiliriz. 1. *Apoloji*'de Justinus Baba Tanrı'ya, İsa Mesih'e ve Peygamberi Ruh'a (Kutsal Ruh) taptıklarını söyler ve metin içerisinde üç şahsiyeti bu hiyerarşik sıralamada kabul ettiklerini bildirir. Hatta bu şahıslar, ibadet edilen varlıklar olarak açıklanmaktadır.³⁸ Justinus, aynı kitabın başka bir yerinde ibadet edilecek şahsiyetleri 'melekler' kelimesini de ekleyerek dörde bile çıkarır. Sıralama bu sefer Baba, Oğul, Melekler ve Kutsal Ruh şeklindedir.³⁹

Justinus teslisteki üç şahsiyeti (hatta fazlasını) müstakil olarak zikretmesine karşın onun metinlerinin geneline baktığımızda dikkatimizi önemli bir husus çekmektedir. Öyle ki Justinus'un yazılarında makalenin başında zikrettiğimiz biniteryen türlerinden ikincisine zaman zaman rastlamaktayız. Buna göre Justinus, Oğul ve Kutsal Ruh'un kimliklerini ayırmada çok net bir duruş ortaya koymamıştır. Daha açık konuşmak gerekirse apolojilerinde muhtemelen Philo'nun etkisiyle tanrılığı açıklarken ilerleyen yüzyıllarda oluşacak ve bir dogma halinde kabul edilecek olan teslis içerisindeki Logos, İsa Mesih ile daha çok *Sophia* olarak nitelediği Kutsal Ruh'un arasını ayırmada çok net bir duruş sergilememiştir. Zaman zaman Oğul'u ve Kutsal Ruh'u ayrı ayrı zikretse de metnin genelinde bu iki şahsiyetin kimlikleri birbirinin içine geçmiş gibidir. Bu durum bazen Justinus'un doğrudan ifadeleriyle bazen de onun ağzından İsa ile Kutsal Ruh'un aynı eylemin faileri olarak zikredilmeleri şeklinde olmaktadır. Bu, daha çok aynı fonksiyonların ya da eylemlerin iki şahsiyete de atfedilmesi ya da Kutsal Ruh'a ait görevlerin Logos tarafından yerine getirilmesi şeklinde olmuştur. Dolayısıyla İsa ile Kutsal Ruh arasındaki bu eylem birliği onları esasında tek bir kimliğin varlığına götürmektedir. Yani Justinus'un Oğul ile Kutsal Ruh'un görevleri ya da fiilleri konusunda yeterince açık olmayan ayrımı muamma bir durum ortaya çıkarmıştır. İşte bu durum Hristiyanlıktaki biniteryen dediğimiz ikili Tanrı tasavvurunun Justinus tarafından savunulduğu iddiasını gündeme getirmiştir. Buna göre şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Bir tarafta Baba Tanrı diğer tarafta ise Oğul ve Kutsal Ruh'u aynı anda ihtiva eden ikinci bir tanrısal unsur.⁴⁰

Sadece 2. yüzyılın değil tüm kilise tarihinin en önemli teologlarından birisi olan Irenaeus 'heretiklere' karşı kaleme aldığı yazılarıyla meşhurdur. 2. yüzyıldaki diğer apolojistler gibi 'Logos' ve 'Sophia' kavramlarının Hristiyan ilahiyatına dâhil edilmesi sürecinde 'sapık' olarak nitelediği kişi ve gruplara karşı ortodoks kabul ettiği fikirlerini açıklamıştır. Irenaeus'un özellikle *Heretiklere Karşı* olarak isimlendirilmiş kitabında hem biniteryen düşünceyi hem de teslisi fark edebiliriz. Atıflara dikkat ettiğimizde daha erken dönemde yazılmış olan ilk ciltlerde Baba ile birlikte yalnızca Logos yani Oğul zikredilmektedir. Hâlbuki daha geç dönemde yazılmış kitaplara baktığımızda bu ikili sisteme artık Kutsal Ruh'un da eklendiğini çok açık bir şekilde fark

³⁴ Logos kavramı, Hristiyan ilahiyatına 2. yüzyılda apoloji yazarları eliyle büyük oranda girmiştir. Fakat kavram, Hristiyan menşeli olmadığı için Hristiyan tanrı anlayışında tam olarak ne anlama geldiği konusunda bîkesinliğe ulaşmamıştır. Bu nedenledir ki Justinus, Irenaeus gibi apoloji yazarları Logos'un kimliği konusunda net bir tutum ortaya koymamışlardır. Hristiyanlıkta Logos doktrini üzerine yapılmış spesifik çalışma için bk. Muhammet Tarakçı, "Hristiyanlıkta Logos Doktrini", *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 201-224.

³⁵ Hillar, "Numenius and the Hellenistic Sources of the Central Christian Doctrine", 7.

³⁶ Antony Briggman, "Measuring Justin's Approach to the Spirit: Trinitarian Conviction and Binitarian Orientation", *Vigiliae Christianae* 63/2 (2009), 109-111.

³⁷ Justin Martyr, "The First Apology", *Ante-Nicene Fathers*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885), 1/43.

³⁸ Martyr, "The First Apology", 1/436.

³⁹ Martyr, "The First Apology", 1/429.

⁴⁰ Kaymaz, *Hristiyan Teolojisinde Kutsal Ruh*, 127-135.

edebiliriz. Irenaeus'un *Heretiklere Karşı* üçüncü cildinde Baba Tanrı ile Rab İsa ayrılmaz bir şekilde tanrılık konumunda bulunurlar. Rab İsa'nın bu makamda olduğu Eski Ahit'ten örneklerle anlatılır.⁴¹ Dolayısıyla Irenaeus bu metinde tanrılığı Baba ve Logos İsa Mesih olmak üzere ikili bir yapı üzerinden inşa eder. Irenaeus'un yine aynı kitabının dördüncü cildine geldiğimizde ise artık teslis inancının zikredildiğini görebilmekteyiz. O da diğer apolojistler gibi 'Logos'u Oğul ile özdeşleştirdiği gibi 'Sophia'yı da Kutsal Ruh ile özdeşleştirir. Burada Irenaeus Logos'un ezeli olarak Baba ile birlikte olduğunu ifade ettiği gibi Sophia'nın da bütün yaratılmışlardan evvel Tanrı ile birlikte olduğunu açıkça söyler.⁴² Dolayısıyla ikili tanrılık sisteminden teslise doğru bir yolu Irenaeus'un kendi kitabında dahi fark edebiliriz.

1.1.3. Konstantinopolis Konsili'ne Kadarki Süreçte İkili Yapı

3. yüzyıla geldiğimizde kilisede teslis inancının yerleşmesindeki en önemli şahsiyetlerin başında bulunan Tertullianus'tan bahsetmemiz gerekir. Tertullianus, Hristiyan ilahiyatında teslis inancının mahiyetinin açıklamasını yapma konusunda kilisenin en önemli referanslarından bir tanesidir. Tertullianus'un yazılarının geneline baktığımızda teslisi savunan bir tavrın mevcudiyeti açık olsa da yine de zaman zaman biniteryen anrılık yapısının işaretlerini görebiliriz. Öncelikle Tertullianus, teslis ile alakalı detaylı açıklamalar yaptığında biz onun üzerinde durduğu asıl iki unsurun Baba ve Oğul olduğunu söyleyebiliriz. Kutsal Ruh'tan da bahsetmektedir fakat Baba Tanrı ve İsa Mesih'e oranla bu bahis yok denecek kadar azdır.⁴³ Hatta Tertullianus'un çok radikal bir Montanist olduğu dönemde kaleme aldığı *Praxeas'a Karşı* adlı eserinde dahi zaman zaman sadece Baba ve Oğul'dan oluşan biniteryen tanrı anlayışının izlerinin görülebilmektedir. Tertullianus'un metinleri incelediğinde esasında her iki türden biniteryen tanrılığın örneklerine rast gelebiliriz. Öyle ki bazen Kutsal Ruh olmaksızın sadece Baba ve İsa Mesih'ten oluşan bir yapı ortaya konarken bazen de ikili yapının bir tarafında Baba Tanrı olmakta öteki tarafında ise Oğul ve Kutsal Ruh'un özdeşliğinden oluşan bir şahsiyet bulunmaktadır. Yani Tertullianus bazen Kutsal Ruh'tan hiç bahsetmeden ibadet edilecek iki unsur olarak Baba ve İsa Mesih'i zikrederken bazen de onu İsa Mesih ile Kutsal Ruh'u özdeş tek bir varlık gördüğü gibi duruma düşebilmektedir.⁴⁴

Son olarak 4. yüzyılda Athanasius'un (öl. 373) Kutsal Ruh'un tanrılığını inkâr eden 'Tropici' adındaki grup ile olan tartışmasında kullandığı bir ifadeye atıf yapacağız. Athanasius bu grubun tanrılıkta sadece Baba Tanrı ve Oğul İsa Mesih'i kabul edip Kutsal Ruh'u saf dışı bırakmalarının ikili bir tanrı yapısını kabul etmek anlamına geleceğini savunarak bu durumda grubun 'dyad' taraftarı şeklinde nitelendireceklerini söyler.⁴⁵ Yani 4. yüzyıla gelindiğinde teslisin bir dogma halinde kabul edilmeşi özellikle Kutsal Ruh'un bu sisteme dâhil edilmesindeki zorluk kendisini hala göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde dahi Baba ve Oğul'dan oluşan ikili bir yapıyı savunan gruplar mevcuttur.

SONUÇ

Hristiyan ilahiyatının erken dönemindeki kristolojik tartışmalar, Hristiyan ilahiyatını doğrudan etkilemiş hatta büyük oranda şekillendirmiştir. Bu bağlamda Hristiyan ilahiyatının en temel konusu olan tanrı anlayışı da ilk yüzyıllarda⁴⁶ teşekkül etmiş bir sistemdir. İsa Mesih sonrası Hristiyanlığın, üzerine inşa edildiği Yahudi mirasından beslenmesine karşın Yahudilikte kabulü mümkün olmayan bazı inançlara süreç içerisinde sahip olması üzerinde dikkatli bir değerlendirme yapılması gereken noktalardan biridir. O dönemde Ortodoks Yahudilik dışında farklı Yahudi tanrılık yorumlarının da mevcudiyeti dikkate alınması gereken çok önemli bir husustur. Özellikle de Helenistik Yahudiliğin Hristiyanlık üzerindeki etkisi üzerinde ayrıca düşünülmesi gereken bir noktadır.

Biz bu araştırmamızda teslis öncesi Hristiyanlığın teslise giden süreçte ne tür yollardan geçmiş olabileceği sorusuna verebilecek cevaplardan biri hakkında fikir yürüttük. Buna göre teslis oluşmazdan evvel erken dönemde Hristiyanlar biniteryen bir tanrı anlayışına sahipti. Biniteryen kavramı kelime anlamı itibarıyla 'ikili' anlamına gelse de bu kavramı Hurtado'nun ifade ettiği gibi esasında Baba Tanrı dışında ikinci bir tanrısal unsurdan ziyade tek tanrılık içerisinde ikili bir yapı şeklinde düşünmek daha isabetli olacaktır. Yani Hristiyanlar bir taraftan tanrılığın birliğini korumaya, diğer taraftan Baba Tanrı dışında Oğul'un ve sonrasında Kutsal Ruh'un bu anrılık sistemine dâhil edilmesini sağlamaya çalışmışlardır. İşte bu süreç bizim biniteryen dediğimiz tanrılık biçimini görebildiğimiz dönemdir. Apostolik babaların ve sonraki kilise babalarının metinlerinde yer yer görebildiğimiz bu inanç biçimi, dönemin tüm Hristiyanları tarafından kabul edilmiş standart bir inanç değildir elbet.

⁴¹ Irenaeus, "Against Heresies", *Ante-Nicene Fathers*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885), 1/1068-1071.

⁴² Irenaeus, "Against Heresies", 1/1217.

⁴³ Kaymaz, *Hristiyan Teolojisinde Kutsal Ruh*, 188.

⁴⁴ Kaymaz, *Hristiyan Teolojisinde Kutsal Ruh*, 194-195.

⁴⁵ Athanasius, *The Letters of Saint Athanasius Concerning the Holy Spirit*, çev. C. R. B. Shapland (London: The Epworth Press, 1951), 177.

⁴⁶ 381 yılında gerçekleşen Konstantinopolis Konsili'nde Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan ayrılmaz olduğunun bir dogma olarak kabul edilmesi teslis dediğimiz Hristiyanlığın üçlü tanrı anlayışının tekemmül ettiği anlamına gelmektedir.

Fakat teslis sisteminin oluşum sürecinde deyim yerindeyse bir basamak görevi görmesi açısından oldukça önemlidir.

Hristiyanlığın erken döneminde en önemli kilise babalarının metinlerinde yer yer gördüğümüz bu biniteryen tanrı anlayışının tek bir formunun olmaması da önemli bir noktadır. Zira tanrılığın bir tarafında Baba Tanrı'nın yer alması; öteki tarafında ise bazen yalnızca İsa Mesih'in bazen ise İsa Mesih ve onunla köken itibarıyla özdeş bir kimliğe sahip olan Kutsal Ruh'un var olması o dönemdeki kafa karışıklığını görme açısından da kayda değerdir. Bu dönemde Oğul'un Baba ile birlikte tanrılık içerisinde var olması çok erken dönemlerde görebileceğimiz bir durumdur ki bu, İsa Mesih'in Logos ile özdeşleştirilmesi konusu ile doğrudan bağlantılıdır. Helenistik Yahudilikte *Logos*'un Tanrı'yla ilişkisi İsa'nın aynı şekilde Baba Tanrı ile birlikte düşünülmesinin yolunu açmış gibidir ki bu, birinci türden bir biniteryen anlayışı doğurmuştur. Öte taraftan Kutsal Ruh'un tanrılık sistemine dâhil edilmesi anlaşılması daha zor bir durum ortaya çıkarmıştır. Erken dönem metinlerde gördüğümüz İsa Mesih ile Kutsal Ruh'un bazen doğalari itibarıyla özdeş bazen de eylemleri itibarıyla aynı kimliğe sahip tek bir varlık gibi görünmesi ikinci tür bir biniteryen anlayışı var etmiştir. Bu durum da ileride Kutsal Ruh'un da sisteme dâhil edilmesini sağlayacaktır. Fakat bu kabul artık biniteryen değil bir birlik içerisinde müstakil varlıkları olan üç şahsiyet biçiminde Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde bir biçime dönüşecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Athanasius. *The Letters of Saint Athanasius Concerning the Holy Spirit*. çev. C. R. B. Shapland. London: The Epworth Press, 1951.
- Autry, Arden Conrad. *Christ and the Spirit in The New Testament and in Christian Thought of the Second Century: A Comparative Study in Pneumatology*. Waco: Baylor University, 1983.
- Ayıkıt, Dursun Ali. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Barnabas. "The Epistle of Barnabas". *Ante-Nicene Fathers*. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Boyarin, Daniel. "The Gospel of the Memra: Jewish Binitarianism and the prologue to John". *Harvard Theological Review* 94 (01 Temmuz 2001), 243-284.
- Briggman, Anthony. "Measuring Justin's Approach to the Spirit: Trinitarian Conviction and Binitarian Orientation". *Vigiliae Christianae* 63/2 (2009), 107-137.
- Bucur, Bogdan G. "Early Christian Binitarianism": From Religious Phenomenon to Polemical Insult to Scholarly Concept". *Modern Theology* 27/1 (2011), 102-120.
- Clement of Rome. "First Epistle to the Corinthians". *Ante-Nicene Fathers*. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Clement of Rome - Schaff, Philip. "The Second Epistle of Clement". *Ante-Nicene Fathers*. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Fossum, Jarl E. "'The New Religionsgeschichtliche Schule: The Quest for Jewish Christology'". *SBLSP* 30 (1991), 638-646.
- Gregory of Nazianzus. "Orations". *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church (2. Series)*. ed. Philip Schaff - Henry Wace. Oxford: The Christian Literature Company, 1894.
- Hermas. "The Pastor of Hermas". *Ante-Nicene Fathers*. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Hillar, Marian. "Numenius and the Hellenistic Sources of the Central Christian Doctrine". *A Journal from the Radical Reformation. A Testimony to Biblical Unitarianism* 14/1 (2007), 3-31.
- Hurtado, Larry W. *At the Origins of Christian Worship*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Hurtado, Larry W. "'Binitarian,' 'Dyadic,' 'Triadic': Early Christian God-talk and Devotion". Erişim 05 Eylül 2024. <https://larryhurtado.wordpress.com/2012/09/10/binitarian-dyadic-triadic-early-christian-god-talk-and-devotion/>
- Hurtado, Larry W. *How on Earth Did Jesus Become a God? Historical Questions about Earliest Devotion to Jesus*. Grand Rapids, Mich: W.B. Eerdmans Pub. Co, 2005.
- İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61/1 (2024), 153-164 / DOI: 10.29288/ilted.1438007

- Hurtado, Larry W. *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity*. Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2003.
- Hurtado, Larry W. *One God, one Lord: Early Christian Devotion and Ancient Jewish Monotheism*. Edinburgh: T & T Clark, Second Edition., 1988.
- Irenaeus. "Against Heresies". *Ante-Nicene Fathers*. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Kaymaz, Yunus. *Hristiyan Teolojisinde Kutsal Ruh*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2023.
- Martyr, Justin. "The First Apology". *Ante-Nicene Fathers*. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Rhodes, J. N. "Epistle of Barnabas". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Thomas Carson. Washington, D.C: Thomson&Gale, 2003.
- Sherwin-White, Adrian N. - Plinius Caecilius Secundus, Gaius. *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Tarakçı, Muhammet. "Hıristiyanlıkta Logos Doktrini". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 201-224.

EXTENDED SUMMARY

The concept of trinity, which is used in Christian theology to express the understanding of God, was not a system/belief that was known or accepted during and immediately after the time of Jesus Christ. It had developed and matured due to various theological views that had found a place in the church's history and the debates between these views. The inclusion of the Trinity in the official credo of Christians did not happen all at once and required a certain process. This process was to take place over a period of approximately three and a half centuries. It was a period during which we could not only see the various Christian understandings of God in the texts of the church fathers but also observe the nature of the pre-trinitarian belief in God and how it evolved into the Trinity.

This article will discuss a point we realized in this intermediate process. As far as we can see, the early Christians believed in a dualistic deity structure before a systematic trinitarian thought emerged. Of course, this is not a belief accepted by all Christians. However, when the texts of the church fathers are read chronologically, we realize that we can find a significant amount of material on this subject. Therefore, in this article, we will look at the reflections of the binitarian/dyad/dualist understanding of God, which is a step in this intermediate period that leads us to the acceptance of the Trinity. Again, we will argue that there were two different forms of this understanding in early Christianity, and we will attempt to explain this with examples from the texts of the church fathers.

The fact that Jesus Christ lived as a Jew and practically offered his followers no other way than Judaism was likely to have led his early followers to think that Jesus Christ should be regarded as the expected Messiah from a Jewish perspective. This also meant accepting the Jewish monotheistic faith. However, we know that in pre-Christian and early Christian contemporary Judaism, there were some explanations or theories that were structurally different from the Rabbinic understanding of God. The first thing that should be mentioned in this regard is that in Hellenistic Judaism, which is mostly identified with Philo, the idea of the Logos occupied an important place in the Jewish understanding of Godhead. The fact that Philo refers to an independent being other than God who performs the functions usually attributed to God under the name 'Logos' - even though he is ontologically different from God - reveals the existence of a dual conception of God in Philo's interpretation of Judaism. In fact, this conception of God in Philo had a very serious impact on Hellenistic Christians, so much so that the same concept entered Christian terminology in almost the same sense. Apart from Philo, another important figure who influenced Christian theology on the idea of a binitarian God was the neoplatonist Numenius. Numenius, who is famous for his characterization of Plato as 'the Greek-speaking Moses', is one of the people who inspired Christian theologians in the formation of the Christian theory of God, which evolved from a monotheistic understanding of God to a dualistic and later a trinitarian structure.

Apart from Orthodox Judaism, which had a strict monotheistic belief in God, there were Judaic understandings that permitted and even required the existence of a second divine character, and Christianity, which inherited this heritage, had a complex concept of God when new understandings about Jesus were considered. Although we know that Jesus Christ was officially included in the Trinity by the Council of Nicaea (325) in the 4th century and the Holy Spirit by the Council of Constantinople (381), this issue is a bit more complicated in the sacred texts and early writings of the Church. In the writings of the Church Fathers, Jesus Christ is not always included with God the Father. In these texts, we sometimes see God the Father and the Holy Spirit, who is seen as identical with Jesus Christ, in a dual structure. In this context, when we talk about the existence of a dual system of deity in the early period, we realize that it can be understood and exemplified in two ways:

- 1- God the Father and Jesus Christ or the Logos,
- 2- God the Father and Jesus Christ or a character/personality in which the Logos is seen as identical with the Holy Spirit

In this study, we will look at apostolic texts such as the letter of Clement of Rome, the letter attributed to Barnabas, and the Shepherd of Hermas, and then investigate the reflections of the binitarian understanding of God in the works of the most influential figures in the formation of Christian theology such as Justinus, Irenaeus, and Tertullianus.